

УДК 94 (477)“XIX – поч. XX ст.”: 39

СПРИЙНЯТТЯ ЧАСУ В СЛОВ'ЯНСЬКІЙ ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ (XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Олександр КОВАЛЬКОВ (Кіровоград)

Проаналізовано результати вивчення сприйняття часу в традиційній слов'янській культурі у вітчизняній та зарубіжній етнології.

Ключові слова: етнологія, традиційна культура, сприйняття часу.

Проанализированы результаты изучения восприятия времени в традиционной славянской культуре в отечественной и зарубежной этнологии.

Ключевые слова: этнология, традиционная культура, восприятие времени.

The results of stading of the perception of time in the traditional slavonic culture in the domestic and foreign ethnology is analized.

Key words: ethnology, traditional culture, the perception of time.

Останніми роками значно зріс інтерес вітчизняної науки до духовних надбань народу та до народної культури. Інтерес цей не в останню чергу зумовлений потребами формування та розвитку національної держави, що постали після проголошення незалежності України. З огляду на це видається актуальним творче переосмислення духовної спадщини народу. Селянський спосіб життя й селянська культура являють собою універсальне минуле сучасної людини. Духовний потенціал української селянської культури дослідники вважають необхідною умовою існування нації, запорукою її збереження в часі та просторі. Психофізичні, ментальні особливості народу визначають його ставлення до життя, лінію поведінки, мотивацію вибору як в особистісному так і в суспільних аспектах. Звідси впливає інтерес до проблеми ментальності, характерний для різних напрямків гуманітарних досліджень.

Упродовж історичного розвитку суспільства ці уявлення зазнали певних змін. Останні, як правило, виявляються більше у формі, ніж у змісті. Суть таких ментальних категорій як час та простір, “свій” і “чужий”, поняття про сакральне і профанне, ставлення до праці, усвідомлення життя і смерті, що мають засадничий характер, мало змінились у процесі цивілізаційного розвитку. У зв'язку з цим дослідження такої категорії народної ментальності як час, безумовно, актуальне.

Разом з цим вивчення різних аспектів української та слов'янської духовної культури робить важливим аналіз науково-теоретичного доробку вчених у дослідженні тих чи інших актуальних проблем. Тому звернення до проблеми вивчення традиційних часових уявлень в етнологічній літературі

покликане як узагальнити та підсумувати здобутки вивчення слов'янської народної темпоральності в етнологічній науці, так і визначення нерозкритих або недостатньо вивчених складових проблеми, що потребують творчого переосмислення. У вітчизняній етнології подібна спроба робиться уперше.

Ця стаття має на меті проаналізувати результати вивчення особливостей сприйняття часу в слов'янській традиційній культурі у вітчизняній та зарубіжній (передусім слов'янській) етнології.

Розуміння категорії часу як елемента ментальності представника конкретної культурно-історичної спільності в історичну науку прийшло з поширенням методології структуралізму. Вперше спроби такого аналізу були здійснені в медієвістиці. Ще в дореволюційній науці незавершену спробу розглянути категорію часу як складову картини світу представника середньовічної цивілізації зробив російський учений П.М. Біциллі [1]. У 70-х рр. ХХ ст. вслід за представниками французької “школи Аналів” (М. Блок [2], Ж. Ле-Гофф [3]) російський радянський медієвіст А.Я. Гуревич [4] детально аналізує особливості середньовічного хронотопу, у тому числі й до прийняття християнства “варварською” Європою. Історик використовує широке коло джерел, у тому числі й фольклорних, і на їхній основі висуває тезу про множинність часів у народних уявленнях середньовіччя, які, у свою чергу, були тісно пов'язані з усіма блоками духовної культури. Як елемент середньовічної народної культури окремі аспекти проблеми часового виміру (як-то святковий, або карнавальний час) порушуються в працях В.П. Даркевича [5] і М.М. Бахтіна [6]. Висновки останнього про те, що карнавал змінює характер часу, який усвідомлювався, про те, що саме обряд і свято відіграють ключову роль у формуванні народної системи часових уявлень були надзвичайно цінними для етнології. Багато в чому спробою поглиблення дослідження в цьому напрямку можна розглядати і працю А.К. Байбурина [7].

Однак слід констатувати, що перші спроби звернення до основ народної темпоральності фактично збігаються з часом народження етнографії як науки. Інтерес до народних звичаїв і традицій серед інтелектуалів Російської імперії виник під впливом представників “міфологічної школи” та західноєвропейського романтизму. Результатом такого любування народною культурою стала поява перших спроб опису та аналізу широкого пласту народної духовної культури та обрядовості. Цей етап у розвитку російської етнографії прийнято називати “аматорським”, маючи передусім на увазі відсутність належної підготовки та методологічного підґрунтя авторів. До таких слід віднести праці І.М. Снігерьова [8; 9], І.П. Сахарова [10], А. Терещенка [11], І. Срезневського [12] та О.М. Афанасьєва [13]. Для ранніх досліджень традиційної народної культури характерним було суттєве переважання описової частини над аналітичною, а щодо останньої, то автори (насамперед це стосується О.М. Афанасьєва) надмірно захоплювалися пошуками індоєвропейських паралелей у дусі “міфологічної школи”.

Важливо відзначити, що, окрім введення до наукового обігу просто колосального обсягу фольклорно-етнографічного матеріалу, перераховані “аматори” окреслили напрямки вивчення власне системи сприйняття часу в традиційній культурі на широкому масиві східнослов’янських матеріалів, які в подальшому будуть предметом наукових пошуків учених. Серед таких аспектів наведемо наступні:

- слов’янський традиційний календар;
- календарна обрядовість;
- окремі часові періоди активізації демонологічних персонажів;
- певною мірою проблема персоніфікації часових уявлень.

Усе ж таки панівним предметом вивчення в “донауковий” період етнографії залишався комплекс народної календарної обрядовості, якому практично повністю присвячені вищеназвані праці.

З часу становлення етнографії як галузі історичної науки й по сьогоднішній час інтерес до народних часових уявлень та комплексу народної духовної культури був неоднаковим. Досить плідний у цьому плані став період часу від останніх десятиліть ХІХ до кінця 20-их років ХХ століття. Йому на зміну прийшов період радянської етнографії, методологічна основа якої відводила проблематиці духовної культури другорядну роль, а обрядовість тлумачила тільки як пережиток давнини, у якого немає майбутнього. І лише останнє десятиліття ХХ – початок ХХІ століття позначився значним підвищенням інтересу до цієї проблематики. Проте й за таких умов коло проблем, до яких зверталися дослідники при вивченні народної темпоральності, не виходили за межі окресленого вище переліку напрямків.

Етнологів традиційно привертала увагу проблема початку року в традиційній слов’янській культурі. Так, ще дослідники ХІХ століття переконливо довели тезу про господарську основу традиційного календаря, а відтак більш відповідну йому точку початку року саме навесні. І.М. Снігерьев писав, що ще в І третині ХІХ ст. в Ярославському краї на масляну співали коляду [9, В.4, с. 123], котра, як відомо, є елементом сучасних свят. В.Ф. Міллер розвинув ідею свого попередника, тлумачачи обряд спалення опудала масляної як відгомін звичаю спалення опудала старого року, а сам обряд масляної – присвяченням Новому року. Вчений уважав, що масляна й сучасна зимова коляда колись були єдиним новорічним дійством, але з часом були штучно розділені, а початок нового року прив’язував до 1 березня [14, с. 1 – 36]. Уже в 20-х роках ХХ століття український дослідник К. Копержинський також обґрунтовував початок традиційного слов’янського року навесні, ставлячи під сумнів лише останнє положення [15, с. 60 – 62]. У цілому на сьогодні це питання вважається розв’язаним і в етнологічній науці не дискутується.

Перерахування спеціальних досліджень східнослов’янського календаря зайняло б багато часу. Серед останніх ми обмежимося тільки апеляціями до

праць Т.А. Агапкіної [16], І.А. Клімішина [17], В.Г. Власова [18]. Останній, зокрема, обстоює ідею повної несумісності християнського літургійного календаря зі східнослов'янською господарською культурою. Це й визначило живучість календаря народного, підпорядкованого природним ритмам.

Одним з питань, яке свого часу викликало серйозну наукову полеміку, став слов'янський тиждень. Польський дослідник Й. Матушевський [19], а за ним радянський філолог Б.А. Успенський [20] звернули увагу на те, що в різних пам'ятках тиждень починався то з понеділка, то з неділі. Учені роблять висновок, що у слов'ян існувало фактично два тижні – “автохтонний” (з понеділка) і “запозичений” через християнство (з неділі). С.М. Толстая [21] на поліських матеріалах доводила, що ніякого автохтонного тижня у слов'ян до прийняття християнства не існувало, оскільки язичництво знало лише лік днів за лунаціями. Суперечки точилися й навколо етимології слова “понеділок”. З одного боку, його розглядали як день, що йде за неділею, днем який починає тиждень. У такому випадку – він не є першим днем тижня [21, с. 158]. З іншого боку, понеділок може бути першим днем після неділі як тижня і, відповідно, його початком [19, с. 100]. Проблема якісної наповненості окремих днів тижня, зокрема понеділка, стала предметом спеціального вивчення Д.К. Зелениним [22].

Серед слов'янського населення склався своєрідний культ п'ятниці, пов'язаний з іменами Святої Параскеви та міфологічного образу П'ятниці. Розшифрування природи цього культу – справа непроста, і в етнологічній та історичній літературі триває запекла дискусія між прибічниками дохристиянської та християнської природи цього культу. Так, серед аргументів перших (до них можна віднести, наприклад, радянських учених В.В. Іванова та В.Н. Топорова [23] або ж Б. Успенського, який у культі п'ятниці вбачав “совершенно языческие корни” [24, с. 134]) назвемо те, що п'ятниця як день тижня до прийняття християнства була присвячена богині Мокоші. Основними її атрибутами зображували довге волосся й прядку. Мокош також опікувалася жіночими роботами, жіночою долею, родючістю, здоров'ям. Тому в п'ятницю жіночі роботи, догляд за своїм волоссям може виконувати лише господиня цього дня – сама Мокош-П'ятниця. Виконання ж зазначених робіт жінками в цей день, за повір'ями, завдавали тяжких страждань богині.

У той же час чимало дослідників заперечують це, наголошуючи на християнському корінні культу п'ятниці. Так, американська дослідниця Ів Левін [25] називає паралелі з віруваннями про Мокош поверхневими, а витоки культу вбачає саме в народній пам'яті про страсті Христові. Дослідниця пише, що початково в народі шанувалася тільки Страсна П'ятниця, і лише пізніше слов'яни стали дотримуватися певних обрядів та трудових заборон щодо інших п'ятниць. Про християнську природу цих уявлень, на думку вченої, свідчить і їх нерозривний зв'язок з культом

християнської святої Параскеви. І можна констатувати, що ця полеміка далека до завершення.

Найбільш ґрунтовно в українській, радянській та російській етнографії аналізується комплекс народної календарної обрядовості. Фундаментальні дослідження в цій галузі проводилися як у російській дореволюційній, так і в радянській науці. Передусім на увагу заслуговують узагальнюючі праці з календарної обрядовості в Європі. Саме в них розкрито результати дослідження календарної обрядовості південно- та західнослов'янських народів у радянській етнології [26; 27; 28]. Численним є перелік досліджень календарної обрядовості східних слов'ян. Зокрема, весняному циклу календарної обрядовості присвячені монографії В.Ф. Міллера [14], В.К. Соколової [29]. Купальська обрядовість стала предметом дослідження Ю.Д. Климця [30]. Зимовий цикл свят розглянуто в працях В.І. Чичерова [31], О.В. Курочкина [32]. Цим же проблемам присвячена монографія В.Я. Проппа [33]. Характерні риси трудової обрядовості в їхньому зв'язку з календарними уявленнями стали предметом висвітлення у працях К. Грушевської [34], Д.К. Зеленіна [35], Є. Кагарова [36], К. Копержинського [37]. Для вітчизняної етнології традиційним стало тлумачення природи календарної обрядовості у зв'язку із задоволенням передовсім господарських потреб. У названих дослідженнях детально розглядається система святкової обрядовості, аналізується величезний фактичний матеріал, визначено ареальну специфіку, широко використовується історико-порівняльний метод та метод типологізації, показано зв'язок календарних обрядів із демонологічними уявленнями, культом померлих родичів тощо. Але характерною особливістю всіх названих досліджень є те, що всі вони написані переважно в описово-етнографічному ракурсі. Основна увага в них приділяється звичаєвій, а не світоглядній стороні обрядів, котрі розглядаються як релікт, що неминуче йде в небуття. Недостатньо приділяється уваги виникненню та міфологічній основі обрядів, не розкрита система просторово-часових уявлень. Хоча, звичайно, ця проблема й не ставилася перед дослідниками.

Численими є дослідження зі східнослов'янської демонології. Суттєвим аспектом при характеристиці того чи іншого персонажу народної міфології виступає хронологічний, а саме – періоди найбільшої його активізації в межах року або доби. Таким чином розглядається питання неоднорідності часового виміру в народних уявленнях, його наповненості різним семантичним змістом. Цей компонент часових уявлень розглядається в монографіях Д.К. Зеленіна [38], С.С. Парсамова [39; 40], Л.Н. Виноградової [41], Н.А. Криничної [42]. Присутній він і в останніх дослідженнях [43; 44]. Український учений М.В. Попович [45] у цьому контексті обґрунтовував феномен сакрального часу в міфологічній системі східних слов'ян – часу, коли контакт між представниками світу реального і потойбічного стає максимально можливими. Цю ж особливість народних уявлень, але під грифом “рубіжного часу” розглядає в уже названих працях Н.А. Кринична.

У вітчизняній науці недостатньо уваги приділялося специфічним демонологічним персонажам, тісно пов'язаним з часовими уявленнями. Йдеться, зокрема, про міфологічні образи, які являють собою уособлення різних часових відрізків – добових періодів, днів тижня тощо. Серйозні спроби розглянути персонажі названої групи були здійснені лише щодо популярного образу п'ятниці [23; 25] та полуденниці [46]. Решта ж персонажів традиційно ігнорується.

Різні аспекти проблеми традиційної темпоральності знайшли відображення в працях видатного славіста Д.К. Зеленіна [22; 47]. Особливо ґрунтовно аналізується комплекс вірувань стосовно магії почину, або першого дня, а також сакральних моментів часу у зв'язку з вербальними та побутовими табу, що характерні для різних народів на етапі побутування міфологічної свідомості.

Необхідно зазначити, що усвідомлення часу тісно переплетене з основними блоками й мотивами народної духовної культури. Тому в багатьох працях дослідники принагідно торкались цієї проблематики. Зокрема, проблема якісного сприйняття часу порушується у монографії, присвяченій етнографії слов'янського житла А.К. Байбуріна [48]. Про зв'язок народної темпоральності із культом померлих йдеться в праці Н.Н. Велецької [49], а також в пізніших дослідженнях з цієї проблеми [50; 51].

Підбиваючи підсумки можна відзначити, що тема вивчення традиційної української (східнослов'янської, слов'янської) міфології належить до одних з найстаріших в науці й давно стала класичною. Але при всій кількисності досліджень необхідно відзначити, що обмеженість матеріалу, важкодоступність ранніх шарів народних вірувань зробили цей сюжет не лише по-своєму романтичним, але й недостатньо вивченим. Особливо це стосується проблеми усвідомлення часу в слов'янській традиційній культурі. Аналіз наявної науково-дослідної літератури дає змогу говорити про недостатню розробленість окремих аспектів даної проблеми в етнології. Окремі її складові, як-то багатовекторність часових уявлень, їхня демонологізація й антропоморфізм тощо залишалися поза увагою дослідників. А це, у свою чергу, відкриває можливість для подальших наукових пошуків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бицилли П.М. Элементы средневековой культуры. – СПб.: Мифрил, 1995. – 244 с.
2. Блок М. Феодальне суспільство.: Пер. з фр. – К.: Видавничий дім “Всесвіт”, 2002. – 528с.
3. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада.: Пер. с фр. – М.: Изд. группа “Прогресс” и “Академия”, 1992. – 376с.
4. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1984. – 346 с.
5. Даркевич В.П. Народная культура средневековья. – М.: Наука, 1988. – 341 с.
6. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и духовная культура средневековья и Ренессанса. – М.: Художественная литература, 1965. – 527 с.
7. Байбурин А.К Ритуал в традиционной культуре. – СПб.: Наука, 1993. – 283с.

8. Снегирёв И.М. Русальная неделя // Вестник Европы. – 1827. – №2. – С. 272 – 278.
9. Снегирёв И.М. Русские простонародные праздники и суеверные обряды. – М., 1837 – 1838. – В.1 – 4.
10. Сахаров И.П. Сказания русского народа. – СПб., 1841 – 1849. – Т. 1 – 2.
11. Терещенко А. Быт русского народа. – М., 1846–1847. – Ч. 1 – 7.
12. Срезневский И. Заметки о праздниках у малороссов // Маяк. – 1843. – Т. XI. – Кн. XXI. – Гл. III.
13. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. – СПб., 1865 – 1868. Т. 1 – 3.
14. Миллер В.Ф. Масленица и западноевропейский карнавал. – М., 1884. – 43с.
15. Копержинський К. До системи поняттів часу у слов'ян. – К., 1928. – 64с.
16. Агапкина Т. Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл. – М.: Индрик, 2002. – 816 с.
17. Климишин И.А. Календарь и хронология. – М.: Наука, 1981. – 191 с.
18. Власов В.Г. Русский народный календарь // Советская этнография. – 1985. – №4. – С. 22 – 36.
19. Matuszewski J. Slowianski tydzien: geneza, structura, nomenklatura. – Lodz, 1978. – 135s.
20. Успенский Б.А. К символике времени у славян: “чистые” и “нечистые” дни недели // Finitus Duodecim Lustris: Сб. ст. к 60-летию Ю.М. Лотмана. – Таллин: Ээсти-Раамат, 1982. – С.70 – 75.
21. Толстая С.М. К соотношению христианского и народного календаря у славян: счёт и оценка дней недели // Языки культуры и проблема переводимости. – М.: Наука, 1987. – С. 154 – 169.
22. Зеленин Д.К. Имущественные запреты как пережиток первобытного коммунизма. – Л., 1934. – 75с.
23. Иванов В.В. Топоров В.Н. К реконструкции Мокоши как женского персонажа в славянской версии основного мифа // Балто-славянские исследования. – М., Наука, 1983. – С. 175 – 197.
24. Успенский Б.А. Филологические разыскания в области славянских древностей. Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского. – М.:Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 248 с.
25. Левин И. Христианские источники культа св. Параскевы // Двоеверие и народная религия в истории России / Пер. с англ. – М.: Индрик, 2004. – С. 141 – 162.
26. Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы: Исторические корни и развитие обычаев / Редкол.: ответств. ред. С.А. Токарев. – М.: Наука, 1983. – 222 с.
27. Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы: Весенние праздники (к. XIX – н. XX в.) / Редкол.: ответств. ред. С.А. Токарев. – М.: Наука, 1977. – 353 с.
28. Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы: Летне-осенние праздники (к. XIX – н. XX в.) / Редкол.: ответств. ред. С.А. Токарев. – М.: Наука, 1978. – 295 с.
29. Соколова В.К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов (XIX – нач. XX в.). – М.: Наука, 1979. – 287 с.
30. Климець Ю.Д. Купальська обрядовість в Україні. – К.: Наука, 1990. – 141 с.
31. Чичеров В.И. Зимний период русского земледельческого календаря XVI – XIX вв. – М.: Издательство АН СССР, 1957. – 236с.
32. Курочкін О.В. Новорічні свята українців. Традиції і сучасність. – К.: Наукова думка, 1978. – 191 с.

33. Пропп В.Я. Русские аграрные праздники. (Опыт исторического исследования). – Л.: Издательство ЛГУ, 1963. – 163с.
34. Грушевська К. З примітивного господарства: кілька зауважень про засоби жіночої господарської магії у зв'язку з найстарішими формами жіночого господарства // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К. 1927. – №1.
35. Зеленин Д.К. Східнослов'янські хліборобські обряди качання й перекидання по землі // Етнографічний вісник. – Львів – 1927. – В.5. – С.1 – 10.
36. Кагаров Е. Классификация и происхождение земледельческих обрядов // Известия Общества, антропологи, истории и этнографии. – Т.34. – В.3 – 4. – Казань, 1929. – С.189 – 196.
37. Копержинський К. Господарчі сезони у слов'ян // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К. – 1928. – №1. – С.57 – 95.
38. Зеленин Д.К. Очерки русской мифологии. – В.1. Умершие неестественной смертью и русалки. – Пг., 1916. – 432с.
39. Парсамов С.С. Водно-мифологические персонажи земного происхождения. – Кировоград: Издательство КГПИ, 1995. – 322 с.
40. Парсамов С.С. Демонология водной стихии. “Хозяева воды в фольклоре”. – Кировоград: Издательство КГПИ, 1995. – 395 с.
41. Виноградова Л.Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. – М.: Индрик, 2000. – 432 с.
42. Криничная Н.А. Русская народная мифологическая проза. Истоки и полисемантизм образов. – СПб., 2000 – 2001. – Т.1 – 2.
43. Полковенко Т.В. Міфологічні образи народної прози: еволюція художнього мислення. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук (Спеціальність 10.01.07. – Фольклористика). – К., 2003. – 16 с.
44. Поріцька О.А. Українська народна демонологія в загальнослов'янському контексті. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (Спеціальність 17.00.01. – Історія та теорія культури). – К., 1998. – 203 с.
45. Попович М.В. Мировоззрение восточных славян. – К.; Наукова думка, 1985. – 168 с.
46. Померанцева Э.В. Межэтническая общность поверий и быличек о Полуднице // Славянский и балканский фольклор. – М.: Наука, 1978. – С. 143 – 159.
47. Зеленин Д.К. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии. Запреты в домашней жизни. – М., 1929. – 166с.
48. Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Л.: Наука, 1983. – 191 с.
49. Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М.: Наука, 1978. – 240с.
50. Козлов М.М. Уявлення давніх слов'ян про потойбічний світ // Український історичний журнал. – 2000. – №3. – С.61 – 73.
51. Толстая С.М. Мир живых и мир мертвых: формулы сосуществования // Славяноведение. – 2000. – №6. – С.14 – 21.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ковальков Олександр Леонідович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: слов'янська та українська міфологія, проблеми ментальності традиційного суспільства, історична регіоналістика Центральної України.